

A PSZICHOANALÍZIS INTÉZMÉNYÉNEK KRITIKÁJA GILLES DELEUZE ÉS FÉLIX GUATTARI VÁGYFELFOGÁSA ALAPJÁN

„A schizophrenic out for a walk is a better model than a neurotic lying on the analyst's couch.”¹
Az idézet Gilles Deleuze és Félix Guattari első közös munkájából, a *L'Anti-Oedipe*-ből származik. Az 1972-ben született könyv a *Capitalisme et schizophrénie*² című két kötetes mű első darabja. A szerzőpáros egyik célkitűzése az volt, hogy a tudattalan átértelmezésén keresztül gyakoroljanak kritikát a pszichológia intézménye felett és az analízis alternatívájaként bemutassanak egy új, általuk skizoanalízisnek nevezett módszert. Ennek alapja a vágy fogalmának újraértelmezése és felszabadítása a hiány jelentésköre alól, új, pozitív tartalmakkal töltve fel azt. Dolgozatomban a vágyfelszabadító processzus első lépését, az új lélektani modellt mutatom be, összeolvasva a freudi munkássággal és annak utóéletével.

Elsőként a 60-as évek Franciaországának politikai és szellemi közegéről ejtek pár szót, mivel ezek szoros összefüggésben állnak a mű születésének körülményeivel. Ezután Freud vágyfogalmát és tudattalan modelljét veszem vizsgálat alá, ami nemcsak munkássága során változott folyamatosan, de később a pszichológiai gyakorlat is jelentősen átalakította. A Deleuze-Guattari szerzőpáros elsősorban az utóbbit kritizálja, azt az intézményesült klinikai eljárást, mellyé Freud követői alakították az analízist.

A dolgozat második részében a *L'Anti-Oedipe* első, *A Vágyó-gépek* című fejezetét vonom részletesebb elemzés alá, mely a vágy működésének új értelezését nyújtja, olyan kulcsfogalmakon keresztül mint a gép, a szervek nélküli test, az ödipalizáció vagy a skizoanalízis. A *Capitalisme et schizophrénie* azonban nemcsak pusztá intézménykritika. A vágy pozitív fogalma elválaszthatatlan a modernitás szociális és politikai vonatkozásaitól és a második világháború utáni kapitalista berendezkedéstől. A dolgozat utolsó felében kitérek a szerzőpáros kapitalizmussal szemben megfogalmazott nézeteire, amelyből világossá válik, hogy miért is jobb a „skizofrén séta,” mint az analitikus kanapéján heverni.

¹ DELEUZE-GUATTARI, 1983. 17.

² A második rédz az 1980-ban megjelent *Mille Plateaux*.

Deleuze és Guattari első közös munkája kritikai mű. Mikroszinten az intézményesült pszichoanalízist bírálják, makroszinten azonban az egész kapitalista rendszer működési elvét. Ahhoz, hogy a kritika alapját jobban megértsük, érdemes azt a szellemi közeget megvizsgálni, melyben a *Capitalisme et schizophrénie* napvilágot látott. 1968 Párizsa ebben politikai, társadalmi, kulturális csomópont volt.

68' diákjai egy addig minta nélküli politikai esemény alakítói voltak, mind követeléseik, mind szociális helyzetük alapján. A fennálló demokratikus rendszerrel szemben fogalmaztak meg kritikát, de nem valami újat kívántak helyette, hanem a már meglévőt akarták alakítani, ellentmondásait eliminálni. A második világháborút követő kvázi demokratikus berendezkedés ugyanis nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, a várva várt egyenlőséget. A hierarchia és a kizsákmányoló attitűd inherensen tovább működött, például az intézményrendszerekben vagy a gazdaságban.

Az első bírálatok a lázadásoknál jóval korábban, már az 50-es évek Franciaországában megfogalmazódtak az értelmiség és a strukturalista gondolkodók felől. Az irányzat elsősorban a társadalom- és a humán tudományok terepén volt népszerű. Ellentétben a korábban uralkodó történeti gondolkodással, a strukturalizmus azt feltételezi, hogy az események és jelenségek karakterét és működését valójában a mögöttük meghúzódó hatalmi viszonyok (mint struktúrák) határozzák meg. Ez egyben az ember fogalmának újragondolásához vezetett. Az ember humanizmusból öröklött, egységesítő fogalma, mely a társadalmi intézményrendszerek vagy a humán tudományok központi alanya, egyszerűen elavulttá vált a 20. század tapasztalatainak tükrében. Az irányzat szerint ennek oka, hogy a fogalom egy sosem létezett, absztrakt ágensre reflektál. Az ember valójában nem centruma, pusztán egy eleme a struktúra egészének, azaz nem ura, sokkal inkább annak kitett és alávetett létező. Michel Foucault például arról beszél a szociális intézmények bírálatán keresztül, hogy az oktatás, jog, katonaság, vagy a kórházak mint a személytelen hatalom kifejezői az egyes ember alávetettségét támogatják fegyelmező gyakorlataikon keresztül, ezzel pedig tovább működtetnek és tartanak életben egy hierarchikus berendezkedést.

A 68-as események egyik legfontosabb jellemzője, hogy a forradalom nem a munkásosztály felől, alulról szerveződött, hanem az értelmiség kezdeményezte. Diákok és professzoraik együtt vonultak az utcákra, s csak később a szakszervezetek. A párizsi diákokat egy romantikus értelemben vett vágy vezérelte, nem kevesebb, mint egy jobb világ ígérete. Egy olyan, valódi

demokráciába vetett hit, melyben egyenlő jogon, a társadalom minden rétege részt vehet a politikai erőter formálásában. Max Weber mondását visszhangozták jelszavukként: „hogyan elérjük a lehetségest, a lehetetlent kell akarni újra meg újra.”³

A radikális rendszerkritikán keresztül teremteni kívántak: új társadalmi színtereket, új erőviszonyokat, új fogyasztási szokásokat. A diákok intencióiban két fontos deleuze-i gondolat is felfedezhető. Az egyik az előbb említett teremtő vágy, a másik az az intellektuális erő, amely képes átformálni a valóságot a mindennapokban elfogadott koncepciók átalakításán keresztül, és képes új fogalmakat alkotni, melyek többé nem hivatkoznak az adott és társadalmilag legitim keretrendszerre. Ezekben a törekvésekben gyakorlati tapasztalat az a vágykoncepció, melyet a négy évvel később napvilágot látott *L'Anti-Oedipe* első fejezetében fogalmaz meg a szerzőpáros, vagy az a fogalomteremtő gyakorlat, amelyet utolsó művükben, a *Mi a filozófia?*-ban a filozófia valódi alkalmazásaként írnak le. Azaz a forradalmi események előre vetítik vágyfogalmukat és kapitalizmuskritikájukat, melyek a *L'Anti-Oedipe*-ben a pszichoanalízis vonatkozásában kapcsolódnak össze. Ezzel az orvosi gyakorlat egyben politikai kérdés is lesz.

GILLES DELEUZE ÉS FÉLIX GUATTARI

Félix Guattari analitikusként a gyakorlat terepén kívánta alkalmazni az új, kritikai szemléletmódot. 23 évesen lesz Lacan tanítványa és ismerkedik meg módszerével, amelynek szellemiségét a későbbiekben nemcsak orvosi gyakorlatában, hanem filozófiai elgondolásaiban és Deleuze-zel közös írásaiban is alkalmaz. Guattari másik fontos tapasztalata a La Borde kísérleti pszichiátriai intézetében már fiatalon elkezdett és élete végéig tartó munkássága volt. Az intézet a gyakorlat forradalmasítását tűzte ki céljául, benne pszichológusok, filozófusok, szociális munkások illetve tanárok és diákok együtt dolgoztak.

A klasszikus intézményi pszichoanalízisben ekkor az individualizált terápiás kezelés volt elfogadott. Ennek lényege, hogy a kezelés során a beteg mint egyes test, egyes individuum lép kapcsolatba orvosával. Az individualizáció és szeparáció gyakorlata azonban a kórtermekben és a délutáni séták és foglalkozások során is érvényben maradt. A betegeket betegségeik alapján osztották csoportokba, homogenizálva őket, meggátolva a testek keveredését. Ezzel szemben a La Borde-ban heterogenizált csoportokkal dolgoztak, ezeken keresztül pedig az interakciók szubjektumai közt megfigyelhető komplex dinamikára koncentráltak. Nemcsak a betegek, de

³ HELLER, 1998.

az orvosok és diákok csoportjai is keveredtek. Ennek következtében a betegek nem tudtak totálisan belemerülni saját világukba, betegségük világába, a szociális érintkezések kényszere folyamatosan kizökkentette őket abból. Az intézmény a gyakorlatban kívánt alternatívát nyújtani és példával szolgálni a beteg és egészséges éles különválasztásának és ebből fakadó mesterséges kategóriáinak megszüntetésére.

Guattarit aktív politikai szerepvállalása vezette az orvoslás mellett a filozófia és a társadalmi szerepvállalás, a politika terepére. Maga is tevékenyen részt vett többek közt a 68-as eseményekben, ahol egy határozottan baloldali, elsősorban marxista nézetrendszert képviselt. A lázadások alatt találkozik Deleuze-zel is, akivel 1969-től kezdenek közös munkába.

A kooperáció Deleuze számára is jelentős formai és tartalmi változásokat eredményezett. Korai időszakát elsősorban a klasszikus filozófusok gondolatait feldolgozó „mentális portréi” határozták meg, illetve két nagy filozófiai műve a *Különbség és ismétlés (Différence et répétition, 1969)* valamint *Az értelem logikája (Logique du sens, 1969)*. Ezek még markánsan magukon viselik az akadémiai stílust (a *Különbség és ismétlés* például doktori disszertációja volt). Az 1972-es *L'Anti-Oedipe* azonban nemcsak levetkőzi az intézményi stílusjegyeket, de szembe is helyezkedik azokkal. A *Chapitalisme et Schizophrénie* két részének szerkezeti dinamikája és meghökkentő szóhasználata a gyakorlatban mutatják meg, hogyan kell a szöveget felszabadítani a megszokott és berögzült stílusjegyek fogságából.

A fentiekből tehát kirajzolódnak azok a tendenciák, melyek megalapozták a *Capitalisme et Schizophrénie* születését: az 50-es és 60-s évek francia strukturalizmusa, az ezen keresztül kibontakozó intézménykritika és a 68-as események aktivizmusa. S bár végül a diáklázadások nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, a két kötet és az írópáros további munkái megpróbálják továbbvinni azok valóságformáló intencióit az élet legkülönbözőbb területeire (pl. filozófia, tudomány, művészet).

A VÁGY FOGALMA

A vágy hiánnyal való azonosításának filozófiai alapjait Platón *A lakoma* című dialógusában találhatjuk meg. Szókratész beszédében kifejti, hogy az ember csak az iránt vágyakozhat, aminek híján van. Ez a felfogás két, nem magától értetődő tulajdonsággal ruházza fel a vágyat. Egyrészt azzal, hogy tárgya van, azaz valaminek a birtoklására irányul. Másrészt viszont a vágyakozás szükségszerűen valami nem jelenlévőre irányul, valami olyanra, ami nincs a

birtokunkban. A vágy ezért hiány. E felfogás évszázadokig szolgált alapot a nyugati filozófia vágyfelfogásának.

Az elképzelés a freudi tudattalan struktúráján keresztül a pszichológiai gyakorlatnak is központi elemévé válik, hiszen maga a tudattalan is bizonyos vágyak elfojtásából keletkezik. Ennek mechanizmusát Freud az ödipusz-komplexussal írja le, amelynek középpontjában valóban a hiány áll. Álláspontja azonban munkássága kezdeti szakaszában még egészen más, sokkal inkább hasonlított a *L'Anti-Oedipe*-ben is szereplő pozitív vágyfelfogáshoz.

A KORAI FREUD VÁGYFELFOGÁSA

Freud pályája kezdetén még úgy gondolta, hogy az álomfejtés technikája lehet a királyi út a tudattalan feltárásában. Ekkoriban az úgynevezett topológiai, azaz térített modellben reprezentálta a psziché felépítését. A modell a jéghegy képével tehető szemléletessé: annak víz felett csúcsosodó, kisebbik része a személyiség tudatos oldalát és az un. tudatelőtest jelképezi. Ennek tartalmai bármikor könnyűszerrel tudatossá tehetőek. A jéghegy nagyobb, víz alatti része a tudattalant jelöli és azokat a tartalmakat, melyeket a személyiség valamilyen okból nem kíván felszínre hozni, tudatossá tenni. Ezek javarészt elfojtott vágyak és emlékek.

A tudattalan vágyai időtlenek, halhatatlanok és infantilisek, azaz tartalmai örök most-ok maradnak. Ezek eredetileg formátlan, feszültségekkel teli erők, melyek az álmokon, elszólásokon keresztül öltenek alakot. Ezért, például az álom tartalma mindig vágybeteljesítés. Az álomfejtés e szerint fordítás, melynek során az álmok a nyelv szintjén egységes struktúrába, narratívába rendeződnek. Ez az a történet, melyet a páciensnek és az analitikusnak együtt kell, egyfajta hermeneutikai munka során elemezni, hogy visszajussanak az álomtartalom mögött megbúvó álomgondolathoz, ahhoz a vágyhoz, mely beteljesülésre kíván törni benne.

Freud szerint az emberi pszichére két mozgás, az elsődleges és a másodlagos folyamatok jellemzőek. Ezek arra szolgálnak, hogy transzformálják az eredeti vágy-energiákat, azért, hogy valamilyen formában érzékelhetővé és megragadhatóvá tegyék a tudat szintjén. Az elsődleges folyamatok színtere a tudattalan, ahol az energia⁴ szabadon áramlik, primitív hallucinációkban és vágyteljesítő képzetekben öltve formát. Ehhez – minthogy más működési elvek uralják, mint tudatos részünket – nem lehet közvetlenül hozzáférni, csak bizonyos dologképzeteken

⁴ Az energia itt pszichikai energiát jelent. Freud szerint a tudattalanban vágy-energiák áramlanak, mint cselekvésekre ösztönző erők. Az 1923-ban megjelent *Az őszvalami és az én*-ben az energiát a libidóval azonosítja, mint a létfenntartáshoz szükséges hajtóerőt (később ehhez a halálösztönt, mint ellentétes energiát párosítja).

keresztül. Ezek azonban nem reprezentációk, hanem asszociációk. A másodlagos folyamatok ehhez képest szimbolikusak. Bennük már megjelennek a szavak és a nyelv, melyek a tudat és a vágy közt közvetítenek, eltolással és sűrítéssel. Az álmokban vagy a pszichózisban például a szóképekből dologképek lesznek.

Az Én funkciója tulajdonképpen az első, a tudattalan szintjén mozgó differenciálatlan vágy-energia gátlása úgy, hogy a vágyakat fantáziákká transzformálja, ezzel egy időben meg is gátolja, hogy azok realitással bíró cselekvésekké váljanak. Az én azonban nem teljesen azonos a másodlagos folyamatok tudatos részével. Az elme bizonyos esetekben képes a tudattalan erők és energiák hatása alá kerülni, például a kényszeres vagy elhárító mechanizmusok és szorongások során.

Freud e modellen keresztül rámutat – s ez talán az egyik legfontosabb felismerése, mely hasonló Foucault vagy a Deleuze-Guattari páros elképzeléseihez – hogy a tudatos és a tudattalan rész között nemcsak a patológus állapotokban, hanem mindig és minden egyes embernél feszültségek húzódnak meg. Ezek megnyilvánulásai nem pusztán a betegesnek titulált mechanizmusok, de maguk az elvétések és az álmok is, melyek épp azért kiválóak a tudattalan feltárására, mert olyan hétköznapi tapasztalatok, melyek mindenkivel előfordulnak. Ez azt is jelenti, hogy a normális és a neurotikus lelki élet közt pusztán mennyiségbeli különbség van. Energia mennyiség különbség.

AZ ÖDIPUSZ-KOMPLEXUS VÁGYFOGALMA

A korai Freud tehát a vágyról még mint erőkről, energiákról, feszültségekről beszél, nem mint hiányról. A vágy ezen karaktere csak későbbi munkáiban jelenik meg, amikor elkezd az feltételezni, hogy a vágy energiái valamire irányulnak, tehát szükségszerűen lennie kell egy hozzá tartozó tárgynak. Ahhoz, hogy ezt megtalálja, egy olyan egységes lélektani modellt dolgoz ki, mely nemcsak univerzálisan alkalmazható terápiás módszerré teszi az analízist, de egyben szociális és kulturális dimenzióba is kitérítve azt.

A vágy feltételezett tárgyára vonatkozó elgondolásait az 1913-as *Totem és tabu*⁵-ban összegzi. Az inkább antropológiai és etnográfiai szándékú munka törzsi szokások példáin keresztül jut el az ödipusz-komplexusig. Arra a következtetésre jut, hogy időtől és tértől függetlenül minden ember végső vágya az anyára irányul. Ennek oka, hogy az anya a gyermek számára az első és

⁵ FREUD, 2011.

az elképzelhető legszorosabb kapcsolat. Az anyaméhben töltött kilenc hónap és a születés utáni időszak szimbiotikus viszonya az egész életre kiható testi kapcsolat. Az anya az a személy, aki táplál, tisztán tart és védelmet nyújt, azaz kielégíti az alapszükségleteket, ezzel juttatva a csecsemőt elsősorban testi örömhöz. Ez a gyermek tudatában szexuális vágygá transzformálódik. Freud úgy fogalmaz, hogy az anya a gyermek első nemi tárgyválasztása.

E szoros köteléket az apa megjelenése bontja meg. A gyermeki tudatban ő az, aki az anyai test valódi „birtokosa,” ezért tiltást fogalmaz meg incesztuózus vágyaival szemben. A gyermek tehát, míg anyja iránt szexuális vágyat, apja iránt, a tiltás okán, agressziót táplál. A társadalmi térbe való belépés és együttélés alapfeltétele e két indulat uralása, elfojtása. Ez az ún. elsődleges elfojtás, ami megképzí a tudattalant és a felettes-én-t is, ami a kultúra normarendszerének interiorizációja az apai tiltáson keresztül.⁶ Azaz a felettes-én a szubjektum tudatos része, egy, a vágyaitól idegen, külső hatalom kifejeződése.

Ez tehát az ún. ödipális-modell, az apját meggyilkoló, majd anyját feleségül vevő tragikus hős után. Ebben a vágy végső soron mindig szexuális természetű és az anyára irányul. Ezt az általa általánosnak titulált szerkezetet totalizálja a kései Freud minden emberi jelenségre, a történelemtől a művészetig.

A folyamatot a topológia-modell már nem képes elégségesen kifejezni, ezért Freud azt a strukturális-modellre⁷ cseréli. Ez, mint nevében is látszik, már nem helyeket, hanem folyamatokat posztulál az emberi pszichében. A tudattalan, tudatelőtte és tudatos hármását az ösztön-én, én és felettes-én váltja fel, a vágy fogalmát pedig az ösztöné.⁸ Jelentős változás a topológiai-modellhez képest továbbá az is, hogy az Én ebben a struktúrában ugyancsak a tudattalan része, mely az ösztönkésztetések és a felettes-én szabályozó törvényei közt folyamatos nyomás alatt van. Azért, hogy a két szféra közt mediáljon és megóvja a pszichét a valósággal való összeütközéstől, elhárító mechanizmusokat hoz létre.⁹

⁶ Freud szerint a felettes-én az is, amit a hétköznapiakban lelkiismeret vagy büntudatként percipálunk. Ez például akkor nyilvánul meg, amikor büntudatot érzünk, az ugyanis nemcsak a konkrét tettekre, hanem már azok gondolatára is kiterjed. Azaz az interiorizált tekintély előtt semmilyen tudati folyamat, vágy, szándék nem maradhat rejtve.

⁷ A modell végső formáját az 1923-as *Az én és az ösztönén*-ben nyeri el.

⁸ A német nyelvben az ösztön két típusa különíthető el. Az *instinkt* az állatias, szükségletek kielégítésére irányuló ösztönre vonatkozik, melynek mindig egyértelmű tárgya és funkciója van. A *trieb* ezzel szemben nem biológiai funkciókra reflektál mivel nincs egyértelmű tárgya. Freud az utóbbi jelentéssel kapcsolja össze a tudattalanban uralkodó késztetéseket.

⁹ Az elhárító mechanizmusok rendszerezését és részletes leírását Anna Freud *Az én és az elhárító mechanizmusok* című könyve tartalmazza.

A kései Freud az álmok és elszólások helyett ezeket az elhárító mechanizmusokat vizsgálja. A terápia során tehát nem a személyt ért trauma, hanem annak egyéni kezelése válik központi jelentőségűvé. Amikor az Én elhárít valamilyen fenyegető tény, egyben kiépít magában egy védekező rendszert is. Azaz az elhárítás nem a lelki élet fogyatékosága, épp ellenkezőleg, valamilyen többletet tesz hozzá az alany világához. A disszociáció során például a kellemetlen emlékek helyébe a traumatizált személy kellemes élményeket helyettesít be, a fantáziatevékenységben komplett narratívákat gyárt, a reakcióképésben pedig az eredeti motivációval szemben ellentétes irányú mozgások sorát hozza létre.

Ebből az következik, hogy mind a korai, mind a kései Freud terápiás hozzáállását alapjaiban értelmezi félre az az intézményesített orvosi gyakorlat, amely a páciens a betegségétől kívánja megszabadítani. Az eredeti analízis ugyanis az álmokon, elszólásokon, elhárító mechanizmusokon keresztül keresi a megoldást az alany problémáira, azaz nem a betegségtől, hanem a betegségben szabadítja fel a beteget. Freud szerint ez azért lehetséges, mert a betegség önmagában konzisztens, a psziché pedig sosem egy külső kór támadja meg, hanem saját energiái.¹⁰

JACQUES LACAN VÁGYFOGALMA

A pszichiátria intézményrendszerével szembeni kritika egyik mérföldköve Jacques Lacan francia analitikus. Gondolatainak fontos szerep jut Deleuze és Guattari közös munkáiban is. Lacan kritikáját három nagy tapasztalat motiválta: a saussureiánus strukturalista nyelvészet, az „igazi” Freudhoz való visszatérés és a szürrealistákkal fenntartott szoros kapcsolata. Élesen szembehelyezkedik kora pszichoanalitikus gyakorlatával, ezért például 1953-ban, a Párizsi Pszichoanalitikus Társaságból kiválva, vitatott sikerű magánpraxisba kezd, illetve Párizs szerte nagy népszerűségnek örvendő nyilvános előadásokat tart.

Problémája, hogy az intézményesült orvosi eljárás az analízist egy természettudományos, biológiai alapra helyezi, melyben nem egy valós, hanem egy absztrakt Én-t vetnek vizsgálat alá. Ez Freud munkásságából következik, mivel élete kései szakaszában a psziché működését a

¹⁰ Ez összecseng a halálösztön sokat vitatott gondolatával. Freud *A halálösztön és az életösztön* című 1920-as tanulmánya szerint Érosz, az életösztön, a mindannyiunkat mozgató szexuális vágy, mely az örömelvre és a beteljesülésre tör, míg Thanatosz, a halálösztön, a minden biológiai szerveződésben ott rejlő feszültségek megszüntetésére irányuló erő. Ez egy szervetlenebb állapotba való visszajutás vágya, ami önmagunk felé a destrukcióban, a kívülág felé az agresszióban ölt testet.

biológián keresztül kívánta megalapozni, természettudományos igazolást szolgáltatva annak.¹¹ A Freud-követők ezt a szellemiséget vitték tovább az analízis intézményesítésének során. A lacani programban meghirdetett visszatérés tehát a korai Freudra vonatkozik, pontosabban arra a korszakára, melyben az álmokkal és az elszólásokkal foglalkozik, mint a tünetek valódi megnyilvánulásaival.

Ezzel Lacan a tudattalan nyelvi jellegét hangsúlyozza. Az ember pszichéjének karakterét valójában a nyelv határozza meg, azaz a tudattalan nyelvként strukturálódik. A korai Freud az álmofejtésen keresztül még azt tűzte ki célul, hogy megszólaltassa a tudattalant, átfordítva azt egy tudatos nyelvre. Lacan ezen a ponton kapcsolja össze az analízist a saussure-i strukturalista nyelvelmélettel, keresztezésükből pedig kidolgozza saját vágyfogalmát.

Az elsődleges folyamatok tudattalanjában áramló vágy-energiák egy nagyobb kontextusra utalnak, mint a vágy és tárgy dialektikus viszonya. Azaz az egyes beteljesülések nem csillapítják, sokkal inkább továbbmozdulásra motiválják. Lacan e mozgást a végtelenbe vezeti azzal a megállapítással, hogy a vágy per definitionem az, ami kielégíthetetlen. Ennek igazolására további dimenziókkal tágítja a freudi értelmezést. E szerint megkülönbözteti a szükségletet, az igényt és a vágyat. A szükséglet a biológiai funkciók szolgálatában nyer kielégülést, például az anya gyermekével szembeni gondozó foglalkozása során (szoptatás, védelem, tisztántartás). Az igény ennél több. Olyan kívánság, melyet a személy képes szavakkal, a nyelv szintjén kifejezni, azaz tudatossá tehető. Ennek legegyszerűbb esete a szeretet iránti igény, ami a gyermek esetében az anya szeretetére irányul. A vágy azonban ezen is túlmutat. Legmarkánsabb karaktere a kielégíthetlenség.

A vágy az igény mögött meghúzódó dimenzió, a kívánság valódi oka. A gyermek igénye mögötti valódi vágy nem az anya szeretete, hanem az, hogy ő legyen az anyai vágy kizárólagos vágy-tárgya.¹² Azaz a vágy nem egy birtokolható vagy megfogalmazható tárgyra, sokkal inkább egy pozíció betöltésére irányul az interperszonális kapcsolatok terében. Ebben rejlik kielégíthetlensége is. Amit megragadni (szükséglet), megfogalmazni (igény) tudunk, az mindig kevesebb annál, mint amire valójában vágyunk. A vágy olyan többlet, melyet tudatunk

¹¹ Az egész freudi munkásság a pozitív tudományok szellemiségét viseli magán. Ennek oka, hogy Freud neurológusként kezdte pályafutását, s csak ezután (vagy ennek következtében) fordult a lélektan felé.

¹² Erre érti azt Lacan, hogy az ember vágya végső soron a Másik vágya. Ez egyszerre jelenti a másakra való vágyakozást és a másik vágyát. A lacani gondolkodásban a másik fogalmának központi szerep jut. A nagybetűvel írt Másik jelentése egyrészt a másik mint egy másik szubjektum, ami egy radikális másság, saját szubjektumunk számára ezért megismerhetetlen, asszimilálhatatlan egyediség (az ember életében az első Másik az anya). A Másik egyben a szimbolikus rendbe tartozó nyelvet és törvényt is jelenti. Ezen kívül Lacan megkülönbözteti még a kisbetűvel írt másikat, ami az én projekciója, visszatükröződése külső tárgyakban.

számára csak dologképzeteken keresztül tudunk megjeleníteni, ám ezek a véges létezők nem egyenlők a vágy tárgyával.

Lacannál a vágy tárgya az *objet petit a* nevet kapja, az elgondolás pedig Freud rész-tárgy¹³ fogalmából ered. Az *objet petit a* egy megnevezhetetlen gyönyörre utal. E szerint például a gyermek szopás közben érzett örömeinek nem az az oka, hogy kielégül éhsége, és nem is az anya mellének birtoklása, hanem valamilyen megnevezhetetlen plusz gyönyör (jouissance). A mell mint rész-tárgy a gyermek tudattalanjában lehasad az anya testéről és átalakul a gyönyör jelévé, az *objet petit a*,-vá. Tehát az a szükséglet vagy igény kielégülésekor keletkező, de azzal nem azonos többlet, maradvány, agalma,¹⁴ a valódi gyönyör forrása. Ez a megragadhatatlan maradvány készleti örök továbbmozdulásra a vágyat, melynek során a tudattalan az örömet szimbolizáló rész-tárgy jelét keresi mindenben. Ezzel a rész többé válik, mint amit az egész nyújtani képes.

Lacan az *objet petit a*-ban többlettel ruházza fel a vágyat, de ez olyan többlet, melyet a személy folyamatos hiányként tapasztal. A vágy fogalmát tehát sikeresen leválasztja az esetleges tárgyról, ezzel egy időben azonban egy örök és betölthetetlen hiányt tesz központi szervező elvévé. A kielégíthetlenség dimenziójával így tulajdonképpen visszahátrál a korai Freud felfogástól a filozófiában és analízisben is központi negatív vágyfogalma felé.

¹³ A rész-tárgy először Freud *Három értekezés a szexualitásról* című művében kerül említésre, az elveszett tárgy fogalmában. Melanie Klein Freud elképzeléseire alapozott tárgykapcsolat-analízisében részletesen beszél a rész-tárgy természetéről. E szerint a csecsemő anyjához nem mint személyhez kötődik, hanem annak egy részéhez, a tápláló anyamellhez. Ez számára nem pusztán egy szervet és nem is az anyát jelenti, hanem azt a komplex és kielégítő szeretetkapcsolatot, amely első hónapjainak egész világa. A mell mint élvezetforrás a csecsemő képzeletében leválik az anya személyéről és jelként él tovább tudattalanjában. Az ember későbbi kapcsolataiban azt az első gyönyört keresi, amihez az apai tiltás megjelenése előtt a rész-tárgy juttatta.

A rész-tárgy az az objektum, ami a személyközi kapcsolatok kötőeleme. Ennek értelmében, kapcsolatainkban nem egy másik személyhez mint individuumhoz kötődünk, hanem annak egy olyan eleméhez, melyet tudattalanunk kapcsolatba tud hozni az első rész-tárggyal. Klein ezt úgy fogalmazza meg, hogy a rész-tárgy a lelki élet centruma, azaz e köré szerveződnek a vágyak.

¹⁴ Lacan a *Le transfert* című VIII. szemináriumában azonosítja az *objet petit a*-t a Platón *Lakomájában* szereplő agalma kifejezéssel. A *Lakoma* szerint az agalma olyan görög szobrocsony mely kívülről a csúf Szilénosz szatír alakját mintázza, belseje azonban egy istenszobrot rejt. A dialógusban Alkibiadész hasonlítja ehhez Szókratész. Lacan olvasatában e szerint az agalma olyan becses tárgy, mely egy jelentéktelen eszköz belsejében lelhető fel. A külső burok bármi lehet, nem ez a lényeges a tárgyban, hanem az a benne lévő „kincs,” ami a vágy tárgya. Épp így van elrejtve az *objet petit a* a Másik-ban.

A L'ANTI-OEDIPE VÁGYFOGALMA

Deleuze és Guattari célkitűzése a vágy felszabadítása a hiányértelmezés alól. Az új fogalom leírására a mű első, *A Vágyó-gépek*¹⁵ című fejezete szolgál. Ebben a freudi és lacani pszichoanalízis elemei egy marxi struktúrába rendeződve alakítják a szerzőpáros egyéni terminológiáját. A kritika módszere erősen kötődik Marx-hoz, mivel végső céljuk, hogy mindenben felmutassák a termelés logikáját, kezdve tudattalan struktúrájával és működésével.

A vágy ebben a módszerben nem szükséglet, mely véges tárgyak birtoklásával kielégíthető, de nem is kielégíthetetlen hiány, ahogyan azt a metafizika vagy a lacani értelmezés tartja. Nem köthető rögzített szubjektumhoz, minthogy már annak kialakulása előtt jelen van,¹⁶ és nem azonos a klasszikus klinikai pszichológia által posztulált vágyfogalommal sem. Ezekkel szemben többlet: teremteni, termelni, produktumokat létrehozni képes energia, épp mint a korai Freudnál. Kreatív, mert nemcsak hatást fejt ki környezetére, de ő maga hozza létre azt a környezetet, ahol eloszthatja többletét. A vágy ezért a szerzőpáros szerint a gép fogalmával határozható meg legpontosabban, a szó szoros és nem metaforikus értelmében.

AZ EMBER MINT GÉP

Az ember és gép működése közti párhuzam gondolatának messzire visszavezethető hagyománya van. Ebben fordulópontnak tekinthetőek a newtoni fizika mozgástörvényei, melyek egy sor világnézeti változás alapjául szolgáltak. A klasszikus mechanika a testek és a rájuk ható erők viszonyát vizsgálja. E szerint a természetben előforduló testek, a velük kapcsolatban álló belső és külső energiák átalakításával, képesek mozgásokat végezni és hatni környezetükre. A mozgásokból megállapítható törvényszerűségek az élet minden területén érvényesek. Az időjárás változásaitól a növények növekedéséig mindenhol ezek a gépies mechanizmusok uralkodnak. Ez tükröződik a természet mint gép és a természet mint dinamikus rendszer filozófiai felfogásában is, amit például Spinoza¹⁷ is képviselt.

Az ember a természet része, ezért ugyanezen erők és nyomások hatnak rá. A vér áramlása, az emésztés átalakító folyamatai vagy a hő termelése és leadása, mechanikus kölcsönhatások eredményei. Julien Offray de La Mettrie 1748-ban megjelent filozófiai és orvosi igényű műve,

¹⁵ A továbbiakban a mű 1983-as angol fordítását hivatkozom. (DELEUZE, Gilles – GUATTARI Felix, 1983. *Anti-Oedipus – Capitalism and Schizophrenia*. Ford. Hurley Robert, Seem Mark, Lane R. Helen. University of Minnesota Press, London.)

¹⁶ Magában az ödipális-modellben is a vágy elfojtásának eredményeként jön létre a tudatos szubjektum.

¹⁷ Spinoza Deleuze filozófiájában is központi jelentőségű.

*Az ember-gép*¹⁸ ennek szellemében az organikus testeket az óra mechanikus szerkezetéhez hasonlítja. A létezők – pl. emberek és állatok – közt ezért folytonosság van, különbségeik csak bonyolultságuk mértékétől függenek. Az elmélet több szempontból is jelentős eltérést mutat az addigi filozófiai szemlélettől.

La Mettrie-nél a testnek mint anyagnak saját mozgása és vitalitása van, melyhez az energiát¹⁹ – az alapprinzipiumok helyett – a benne lévő rugók adják. Ha tehát az embert gépnek tekintjük, akkor annak működése többé nem függ semmilyen princípiumtól,²⁰ a lélek fogalma pedig érvényét veszti. A gép az élő és élettelen közti határvonalat is újraértelmezi, még inkább feloldja. Ha a világot dinamikus és mechanikus rendszernek tekintjük, akkor a létezők közt pusztán csak bonyolultságbeli különbségek lehetnek, ahol az embernek nincs kitüntetett pozíciója, hanem egy mellérendelő szerkezetben az állatok, növények és egyéb organizmusok közt foglal helyet. A fenti elképzelés továbbá – mivel feleslegessé tesz a természet és kultúra, vagy természet és ember éles megkülönböztetését – egy új természetfogalom felé mutat, melyben a természet nem spontán létezés, hanem hatások és ellenhatások végeérhetetlen láncolata, termelés és termékek egymással összekapcsolódó rizomatikus hálózata.²¹ La Mettrie épp azért rokonítható kiválóan az Deleuze-Guattari szerzőpáros gondolataival, mert rámutat a mechanikus működésre a természet minden területén.

A VÁGYÓ-GÉPEK

Ezek alapján kirajzolódik egy olyan gondolkodási hagyomány, mely az *Anti-Oedipus* vágyó-gépének előképeként is tekinthető. Deleuze és Guattari azonban a gép fogalmát további jelentésrétegekkel gazdagítja a vágy vonatkozásában. A vágyó-gépek azokat a folyamatokat jelölik, melyek az emberi pszichében zajlanak le a vágyás aktusa közben. Működésében – a

¹⁸ La METTRIE, 1981.

¹⁹ Az *Anti-Oedipus*-ban az energia azonos a már fentebb, Freud kapcsán említett tudattalanban uralkodó, mozgásokra késztető vágy-energiákkal, azaz pszichikai és fizikai jellegű. Az embert hajtó energiákról már Arisztotelész is ír, szintén fizikai, orvostudományi szempontból, de a radikálisan materialista La Mettrie esetében is a testet mozgó „rugók” energiái fizikaiak.

²⁰ Arisztotelész *De animájában* a test egy eleven, praktikus egységként szerepel, mely a cselekvésnek csak eszköze, de a cselekvések dinamikája valójában a benne lévő lélekből ered. Ez a felfogás évszázadokon keresztül meghatározza az emberre vonatkozó elképzeléseket, s bár az emberi test mint gép felfogás már Descartes-nál is megjelenik, a lelket mint mozgó alapvető ő is megtartja.

²¹ Ebben nincsenek természetből adott dolgok, sem önálló, maguknak elégséges, zárt egészek, csak termékek, melyek maguk is termelnek. Minden természeti képződmény nyitott, ezért folyamatosan képes összekapcsolódni bármivel, így képezve végtelen sokaságokat és azok összes lehetséges kombinációit. A metafizika deszakralizációjának eredményeképp a termékek többé már nem tartoznak senkihez, sem egy istenhez, sem az emberhez, de még csak a termelő géphez sem, mivel a termelés önmagában preszubjektív. A termelő természet gondolata az *Anti-Oedipus*-ban is központi jelentőséget kap.

marxi ökonómia alapján – három szint különíthető el: (I) vágyat termel, (II) a megtermelt vágyenergiákat regisztrálja, eloszlatja, (III) végül fogyaszt.

A VÁGY MŰKÖDÉSÉNEK ELSŐ SZINTJE: A TERMELÉS

A vágyó-gép az első szinten vágyat termel mint energiát. Tautologikusan kifejezve a gép a gépezetet termelő gép. Ez a végtelenül önmagát termelő energia egy áramló folyam, csakúgy, mint a korai Freudnál leírt tudattalan vágyak, melyek időtlen, differenciálatlan, formátlan és feszültségekkel teli erők. A vágy ezen a szinten nem találkozik ellenállással, nem ütközik semmibe, mivel nincs közege, azaz nincs is miben kisülnie, ezért sosem veszít intenzitásából.

A szabad áramlás azonban a gépezetet saját megsemmisülésével fenyegeti.²² A vágyó-gép azért, hogy elkerülje az összeomlást, a folytonos termelésbe és az abból születő energiaáramba szüneteket iktat be, azaz folyamatosan megszakítja önmagát. A periodikusan ismétlődő megszakítások rész-tárgyakat és különbségeik végtelen sokaságát hozzák létre. Azaz a megszakításokkal a vágy-energia végtelenül megsokszorozza magát, multiplicitás lesz. Ez a diszkontinuus termelés strukturálisan egy folytonos ismétlésnek tűnhet, a termelés során azonban mégsem ugyanaz ismétlődik. Minden egyes termék új és eredeti. Emellett a rész-tárgyak bármire rákapcsolódhatnak a termelés processzusa során, azaz végtelen sok kombinációt és szerveződést képesek létrehozni. Ezért a termelés ezen szintjéhez Deleuze és Guattari a konnektív szintézis logikai műveletét párosítja, az „és...és...és...” összekapcsoló munkáját.

SKIZOFRÉNIA

A vágy termelésének első szintjéhez a skizofrénia nem mint patológikus állapot, hanem mint a termelést jellemző módszer kapcsolódik. A skizofrén percepció megegyezik a konnektív szintézis összekapcsoló logikai műveletével. A vágy pozitív olvasata felől a skizofrénia is új értelmet nyer, szemben annak klinikai meghatározásával, ami betegségként értelmezi azt. E szerint a skizofrénia orvosilag elfogadott tünetei közt szerepel például a gondolkodás és

²² Az összeomlásnak vagy krízisnek két esete lehetséges. Az egyik akkor lép fel, amikor a gép olyannyira túltermeli magát, hogy nem hagy mozgásteret saját produktív mechanizmusa számára. Ilyen a szövegben is említett skizoid asztal példája. A krízis másik esete, amikor a termelés olyan gyorsan zajlik, hogy a gépezet képtelen saját mechanizmusait követni. Túl sok energia fut át rajta, ami robbanással fenyegeti. Ilyen túlenergetizált állapot például a hiperventilláció, más néven a pszichés okokból bekövetkező túllégzés, hisztériás vagy pánikrohamok esetében.

percepció torzulása, fragmentációja, elsivárosodott affektusok, gondolatok visszhangosodása, betoldása, elvont gondolatok szétsugárzása, a percepció kóros értelmezése, akusztikai hallucinációk, téveszmék, inkohérens beszéd, szétesett vagy katatón viselkedés, szociális diszfunkció, izoláció.²³

A klinikai pszichológia és az *Anti-Oedipus* által bemutatott értelmezés közti különbség az első fejezetben szereplő Lenz című, befejezetlen Büchner darab elemzésén keresztül tehető transzparenssé. A főhős²⁴ pszichotikus krízisétől hajtva egy plébániára látogat, hogy nyugalmat és megoldást találjon betegségére. Tünetei megegyeznek a vágyó-gép összeomlásával:²⁵ olyan folytonosan felfokozott állapotban van, melyben túl sok impresszió éri egyszerre. Ezeket képtelen feldolgozni, tudatilag lekövetni. Pszichózisában minden egyszerre, egy időben valóságos. Ez, mint egy örvény, elsöpri ember léptékű horizontjait, felfüggeszti testének referenciapontjait, ezért képtelen magát térben és időben szituálni. A referenciapontok eltűnése és az áramló impressziók a világ felrobbanásával fenyegetik.

Lenzt a parókián töltött idő alatt két hatás éri. Az egyik a helyi lelkésszel folytatott beszélgetései. A lelkész visszairányítja a főhöst az intézményesült valláshoz és családjához, azaz megpróbálja re-szocializálni az otthoni környezet, az apa-anya-gyermek hármasan keresztül. Ezt a módszert azonosíthatjuk az intézményesült pszichológia intencióival, ami az alany családi kapcsolatain keresztül akarja feltárni a páciens problémáinak geneziséét. A másik behatás Lenz a hegyekbe tett „skizoid sétái.” Ezek az *Anti-Oedipus* elgondolását tükrözik:

While taking a stroll outdoors, on the other hand, he is in the mountains, amid falling snowflakes, with other gods or without any gods at all, without a family, without a father or a mother, with nature. "What does my father want? Can he offer me more than that? Impossible. Leave me in peace." Everything is a machine.²⁶

A szerzőpáros problémája az intézményesült orvosi gyakorlattal az, hogy az pusztán tüneteket állapít meg, listázott információk alapján, majd e szerint állít fel egy diagnózist, amit bizonyos, jól bevett terápiás megoldásokkal kezel. Amit viszont az orvosi gyakorlat elmulaszt, az éppen az, amit Freud a pszichoanalízis hajnalán még alapvetőnek tartott: nem vonják kérdőre a betegséget magát. Nem a betegségtől, hanem a betegségben kell megszabadítani a beteget,

²³ A skizofrénia tüneteire vonatkozó orvosi elfogadott leírást az un. DSM és BNO nozológiai rendszerek nyújtanak. A BNO a betegségek osztályozására szolgáló kódrendszer rövidítése, ami egységes kritériumrendszert állít fel a mentális betegségekre vonatkozóan. (BNO 31-44.)

²⁴ Alakjának egy valós személy, Goethe barátja, Jakob Michael Reinhold Lenz szolgált alapot.

²⁵ lásd 20.lábjegyzet

²⁶ DELEUZE-GUATTARI, 1983. 25.

ahogy azt fentebb említettem. A legfontosabb kérdés nem az, hogy milyen betegséggel küzd a személy, hanem az, hogy mi a problémája.

Ahogy az Lenz esetében is látható, a skizofrén problémája a „túl sok.” Túl sok erő, túl nagy intenzitású energia áramlik át rajta. Ez a vágyó-gépezet túltermelése, hiszen termelésének ezen szintjén nem ütközik ellenállásba, nincs semmi, ami megállíthatná a vágy-energiák áramlását. A vágy-termelés minden irányból nyitott a hozzá társított konnektív szintézis mellérendelő és összekapcsoló logikája alapján. Ebben az értelemben a skizofrén nem az a személy, aki izolált a társadalomtól, aki be van zárva saját világába és képtelen kapcsolatot fenntartani a valósággal. Épp ellenkezőleg: túlságosan nyitott minden impulzusra. Képtelen elzárkózni a világtól, mert az egész világ benne van. Túl sok gépezetre van rákapcsolódva,²⁷ azaz számára minden, egytől egyig, kizárás nélkül valóságos (reális). A skizofrén mindennel és mindenkivel kapcsolatban áll, minden benne van, rajta keresztül áramlik át.

A skizofrén fogalma, mivel többletet termel, pozitív konnotációt kap. Kreativitása a termelés mellett a túl sokkal szembeni egyéni védekezési módjában rejlik. Folytonosan védekező mechanizmusokat gyárt magának. Tevékenységét a Levi-Strauss-i terminológiából átvett brikolázsoláshoz, barkácsoláshoz²⁸ hasonlítja a szerzőpáros. Ennek értelmében egy felületet épít önmaga és az erők közé, hogy megszűrje a rajta átáramló energiákat, hogy magán kívül rekesse a túl sok valóságot, és hogy mozgás és életteret biztosítson magának. A felület bármilyen mesterséges tárgy lehet, a lényeg, hogy megszakítsa az erők folytonos és intenzív áramlását.²⁹

A brikolázsolás technikájára Deleuze egy másik írásában, az 1993-ban megjelent *Critique et clinique* kötet *Louis Wolfson; or, The Procedure*³⁰ című fejezete szolgált kiváló példát. Ez egy olyan skizofrén eseteírása, aki képtelen volt elviselni saját anyanyelvét, az angolt. Rögeszméje szerint bármilyen érintkezés a nyelvvel saját pusztulásával fenyegette, ezért különböző procedúrákat dolgozott ki arra, hogy megóvja magát tőle. Ennek egyik módja

²⁷ Az analízis által posztulált skizofrén fogalma a szerzőpáros szerint sokkal inkább az autista alakjára referál. Ő az, aki valóban be van zárva saját, behatárolt világába, nem lehet megérinteni, nem lehet vele kapcsolatot teremteni.

²⁸ „A barkácsoló az, mondja Lévi-Strauss, aki használja «a fedélzeti eszközöket», vagyis azokat az eszközöket, amelyek rendelkezésre állnak, amelyek már ott vannak, amelyeket nem speciálisan annak a műveletnek az elvégzésére találtak ki, amelyet vele végzünk és amelyre tapogatózva megkíséröljük adaptálni, ám egy pillanatra sem habozunk és lecseréljük őket, ha ez szükségesnek tűnik, vagy egyszerre többet is kipróbálunk belőlük, még akkor is, ha kezdetben formájuk különböző volt is.” (DERRIDA 1994.)

²⁹ Bár a vágyról szóló fejezet több skizoid művészeti alkotást említ példaként, a barkácsolást mégsem szabad összetévesztenünk a művész alkotó tevékenységével. A művész ugyanis tudja, hol kell megállni, mikor van kész az alkotás, szemben a skizofrénnel, aki megállásra képtelen.

³⁰ DELEUZE, Gilles, 1997. 7-21.

például az volt, hogy fülét ujjaival vagy más tárgyakkal bedugaszolta, ezzel korlátozva az anyanyelvvel való találkozás lehetőségét. Ez azonban nem nyújtott teljes körű megoldást számára – például gondolataival szemben – ezért kidolgozott egy, a franciát, a németet, az orosz és a hébert egyesítő kevert nyelvet. Wolfson elhatároló, mesterséges felületeket fejlesztett ki magának, az új, saját nyelvben vagy a fülét betömő tárgyakban. Ezeket önmaga és a külvilágból érkező ingerek vagy erők közé illesztette, hogy megtörje azokat, megóvja magát, képes legyen mozdulni, élni.

A vágyó-gép a vágyás aktusának első szintjén tehát folytonosan vágy-energiát termel, ami – ellenálló közeg híján – túl soknak bizonyul, így kénytelen megszakítani magát és kialakítani, barkácsolni egy felületet, mely megszűri az áramló feszültségeket. A skizofrén megegyezik a vágyó-gépek termelési módjával, a brikolázs technikája pedig a folytonos önmegszakítással. Deleuze és Guattari a *Mille plateaux*-ban részletesebben is kitérnek arra, hogy a brikolázsolás nem pusztán skizofrén cselekvés. Valójában minden testnek szüksége van arra, hogy kidolgozzon magának egy felületet saját vágyainak (vágyó-gépeinek) túláradó energiáival szemben.

A VÁGY MŰKÖDÉSÉNEK MÁSODIK SZINTJE: AZ ELOSZTÁS

A felület létrejöttével átlépünk a vágy-gép második processzus-típusához, a regisztrációhoz vagy lejegyzéshez. A felület léte feltételez egy körülzárt teret, kint és bent kettősségét. Az ide tartozó processzus épp azért a regisztráció, mert a – most már – külső erők ebbe a felületbe futnak bele, oszlanak szét, kerülnek lejegyzésre.

A felület által elkülönült rész egy test, de nem mint organizmus vagy mint szervezet. Deleuze és Guattari felfogásában a szerves test halott test, mivel olyan zárt egész, ahol minden rész jól artikulált és elkülönített feladattal bír, éppen ezért többé már nem tud rákapcsolódni más testekre, nem tud részesévé válni a termelő folyamatnak, nem tud bekapcsolódni a vágy-energia szabad és minden irányba széttartó áramlásába. A második szinten megjelenő alak ezért abban az értelemben nevezhető testnek mint ahogy egy szöveg lehet korpusz vagy, ahogy a fizikában a folyadékok és a gázok is testek, amik környezetüktől függő alakkal és kiterjedéssel

rendelkezik. Deleuze-ék, hogy elkerüljék a két típusú test azonosítását, bevezetik a szervek nélküli test³¹ fogalmát.

A SZERVEK NÉLKÜLI TEST

A szervek nélküli test tehát már rendelkezik kiterjedéssel és hellyel a térben, mivel felülettel körülhatárolt, de hiányzik belőle a funkciók szerinti rögzített és tagolt összefüggő rendszer. Belseje sűrű és intenzív. Szervek helyett határvonalai és szintjei vannak. Nem szubsztancia az arisztotelészi értelemben, nem eleve adott, természetes egység, nem rendelkezik állandó alakkal vagy formával, viszont nyitott, ezért bármivel képes összekapcsolódni. József Attila *Óda* című versének testtapasztalata remek példával szolgál:

„[...] Gyomrod érzékeny talaját
a sok gyökerecske át meg át
hímezi, finom fonalát
csomóba szöve, bontva bogját -
hogyan nedűid sejtje gyűjtse sok raját
s lombos tüdőd szép cserjéi saját
dicsőségüket susogják! [...]”³²

A fenti versrészlet egy szabad asszociációkkal átszőtt, új értelmezést ad a testnek, ahol a gyomor, a testnedvek és a növényi elemek egy minden irányban átjárható struktúrában kapcsolódnak össze. A szervek nélküli test tehát nem stabil, de már nem is tartozik az előző szint totális artikulátlanságához. Egy köztes állapot, maga az alakulásban levés, ami egy komplikáltabb szervezethez, a szubjektíváció felé tart. A szervek nélküli test ezért folyamatos szenvedésnek van kitéve, ami a kényszerű organizációból, az áramló energiák és határoló felülete közti nyomásból adódik.

A feszültség és nyomás az érzetek, affektumok megjelenését eredményezik. Ezek abban a pillanatban keletkeznek, mikor a felületet a regisztráció során eléri egy inger. Az érzet arra szolgál, hogy a külvilág és a test közt közvetítsen.³³ A skizofrén stádiumban még nem

³¹ Az elnevezés a szerzőpáros által sokat hivatkozott, szintén skizofréniával küzdő Artaud 1925-ös *Idegméreg* című művéből származik.

³² <http://magyar-irodalom.elte.hu/sulinet/igyjo/setup/portrek/jozsefa/oda.htm>

³³ Az 1981-es Bacon tanulmány részletesebben foglalkozik a szervek nélküli test és az affektusok viszonyával. E szerint, amikor a test egy érzettel találkozik egy hullámmal járja át, ami szinteket alakít ki benne. A szervek nélküli testben az érzetek még nem nyernek minőséget, azok csupán vibrációk. A test hullámmozgásában kapcsolatba lép a rá

beszélhetünk affektumokról, mivel ott még nem létezik ellenálló közeg, ami képes lenne bármit regisztrálni, lejegyezni, de amint a skizofrén brikolázsolás megszakítja magát és létrehoz egy felületet, teret képez és benne referenciapontokat.

PARANOIA

A szervek nélküli testet Deleuze későbbi Francis Bacon festészetéről szóló tanulmányában hisztériusként aposztrofálja, mivel a test feszültségei egy ponton hisztériás rohamban csúcsosodnak ki. Az *Anti-Oedipusz*-ban azonban ehhez az állapothoz még a paranoia párosul.

A paranoia oka, hogy a szervek nélküli test a felszínnel szétválasztott külső és belső erők közt állandó nyomás alatt van. Ehhez a szerzőpáros a diszjunktív szintézis kizáró logikai műveletét párosítja (...vagy...vagy...). A test erőfeszítéseket tesz, hogy ellenálljon annak a külső nyomásnak, ami organizálni próbálja. Ezzel egy időben hatalmába keríti egy tárgy nélküli félelem, amelyet a belsejében felgyülemelő vágy-energiák nyomása okoz. A termelés második szintjén megy végbe a Freud által is leírt elsődleges elfojtás: a belül felhalmozódó energiatöbblet levezethetetlennek bizonyul, ezért a test kialakít annak egy külön szintet magán belül. Az elfojtó mechanizmushoz a paranoid attitűd, a „paranoid-gép” termelő processzusa párosul. Ezt az élőlény azért hozza létre saját, addig tagolatlan testében, hogy megvédje magát önmagával szemben. Ennek alapján a szervek nélküli testre egyszerre hatnak, külső és belső erők.

A test önmaga ellen fordulásáról Freud is beszél. Munkássága első szakaszában még úgy fogalmaz, hogy a test az erogén zónákon keresztül nyitott a világra. Az ezeken keresztül átfutó ingerek élvezeti források, melyekben a külső erők és az ösztönök összekapcsolódnak. A kései Freud módosítja ezt az elgondolást: az ösztönök még mielőtt élvezetet nyújtanának, szenvedést okoznak (pl. a testi szükségletekben), mivel nyomás alá helyezik a testet. Nem a külvilág jelenti ránk a legnagyobb veszélyt, hanem a test saját maga, ami az ösztönökön keresztül nyomás alá kerül, ez pedig fájdalmat szül benne.³⁴

ható külső erőkkel, ebből keletkezik az érzet, ez pedig ideiglenes szerveket képez benne. Ideiglenes, többfunkciós, időbeli és átmeneti szerveket: „Ami az egyik szinten száj, az egy másik szinten vagy ugyanazon a szinten más erők hatására ánuszt lesz.” Ebben a tanulmányban a felület már „membránként” funkcionál, azaz képes úgy létrehozni egy önálló alakot, hogy az mégis nyitott marad a külvilág számára, egyszerre enged teret külső és belső kölcsönhatásoknak. Akár egy sejtfa, nem jelent valódi elválasztás, a hatásokat átereszt és részesíti benne a test belsejének egészét.

³⁴ Ezt később Melanie Klein is továbbgondolja. Az ösztönök destruktív erők, megrendítik a testet, fájdalmat és szenvedést okoznak benne. Ez a csecsemő legkorábbi alaptapasztalata, például az éhség érzetében.

A második szinthez tartozó paranoia – ahogy a skizofrén esetében is láttuk – nem azonos annak patológikus értelmével, hanem a vágytermelés egy következő módja. Az első szinten a vágygép által termelt erők még nem tartoztak senkihez, a második szinten azonban megjelenik egy alany, a felülettől rendelkező szervek nélküli test, akihez a paranoid termelési mód tartozik. A *Vágyó-gépek* fejezetben szerepel Daniel Paul Schreber esete. Ez nemcsak a paranoid gépezet mechanizmusának leírását nyújtja, de egyben átmenetként szolgál a termelés második és harmadik szintje közt.

Az 1842 és 1911 közt élt német bíró paranoid-skizofréniával küzdött, mely esetében hallucinációkban és téves testképzetekben nyilvánult meg. A patológikus állapotban megélt tapasztalatait Schreber a *Denkwürdigkeiten eines Nervenkranken*³⁵ című memoárgyűjteményében közölte. Betegsége két fázison ment keresztül. Mindkettő középpontjában az emaskulináció,³⁶ a nemváltás áll. Amikor először szállja meg a nővé válás gondolata, arra asszociál, hogy talán kezelőorvosa, aki korábban hipnotizálta, telepatikus úton átvette az irányítást elméje fölött. A második szakaszban már konkrét testtapasztalatok kísérik a nemváltás képzetét. Részletes leírást ad például arról, ahogy a tükör előtt állva szemléli saját, csodálatos átváltozását. A folyamatban ekkor már Isteni csodát vél felfedezni. Rögeszméje szerint maga Isten akar beléhatolni és közösülni vele. Az Úr először elpusztítja addigi, férfi lelkét, majd testét sugaraival átalakítja női testté. Ezen keresztül válik Isten szeretet tárgyává, feleségévé. Az istennel felvett személyes kapcsolata új struktúrába rendezi addigi egész világát, hallucinációi pedig egy új vallási doktrínává állnak össze.

A memoár azzal vált népszerűvé a nagyközönség körében, hogy maga Freud – bár személyesen sosem találkozott a beteggel – vonta elemzés alá.³⁷Értelmezése szerint a paranoia általános jelentése a psziché küzdelme a homoszexuális tárgyválasztásokkal szemben. Schreber hallucinációiban apja és bátyja iránt érzett elfojtott homoszexuális vágyait projektálja a külvilágból érkező tapasztalataira. A paranoia tehát egy védekező mechanizmusként funkcionál számára, a psziché védekező „felülete” a nem kívánt vágyakkal szemben. Isten ebben az

³⁵ Schreber, 2000.

³⁶ Az állatvilág egyik ritka jelensége, melynek során a hím egyed eltávolítja párzószervét.

³⁷ Az elemzés érdekessége, hogy az osztrák analitikus praxisa során szinte kivétel nélkül neurotikusokkal foglalkozott, sose pszichotikusokkal, amilyen például Schreber is volt. Ennek oka, saját elmondása szerint, hogy a pszichózis megközelíthetetlen, nem koherens, képtelenség a betegséget magát megszólaltatni. Itt mégis egy pszichotikus esetet interpretál, talán épp azokra a vádakra válaszolva, amelyeket például tanítványától, Jungtól kapott, aki szerint Freud redukálja az analízis lehetőségeit a neurotikusokra és a szexualitásra.

értelmezésben mint a felsőbb hatalom megtestesítője az apával egyenlő. Schrebernek tehát nővé kell válnia, hogy kielégíthesse apja iránt érzett, infantilis szexuális vágyait.

A homoszexuális tárgyválasztás kérdése korábban is felmerül a freudi munkásságban. Wilhelm Fleessel folytatott levelezései kapcsán sokáig úgy tartja, hogy a gyermek eredetileg biszexuális, azaz nem születik meghatározott szexuális identitással, vágyai nemtelenek, pontosabban nem a nemek kettőssége szerint differenciálódnak.³⁸ A gyermek szubjektummá válása során a szociális közeg elvárásainak megfelelően kénytelen választani, ugyanakkor a vágy eredeti esszenciája a biszexualitás. A paranoiás e szerint az a személy, aki ezt a választást képtelen végrehajtani, problémája egy identitásválság, melyben nem tud ezzel a kettősséggel megküzdeni.

Deleuze és Guattari egy ettől eltérő értelmezést nyújt. Abban megegyezik ugyan a két olvasat, hogy Schreber történetében mindkettő szerint a szubjektumképződés folyamatát figyelhetjük meg, azonban a szubjektum fogalma egészen mást takar. Mivel küzd a paranoiás? – teszi fel ismét a kérdést a szerzőpáros. A paranoid problémája, hogy képtelen szituálni magát térben és időben. Teste folytonos változások színtere, még az olyan alapvetőnek vélt tulajdonságok terén is mint a nemiség. Ennek egyik megnyilvánulása Schreber esetében például, hogy csak akkor képes megfigyelni, leírni, szavakba önteni a benne lezajló változásokat, amikor a tükörben szemléli magát. A tükör egy olyan fix pontot jelent számára a térben, ami képes stabilizálni, helyet ad számára.³⁹

A testén bekövetkező változások két stádiumon mennek keresztül. Az első egy negatív élmény, ami a kísérteties⁴⁰ jelzővel írható le. Schreber változásokat kezd tapasztalni testében, egy belső bizsergést, oszcillációt, vibrációt érez mellkasában. A test alapfunkciója, normális esetben, hogy védelmet biztosítson a külvilággal szemben, hogy életben tartsa az embert mint biológiai lényt. Ez azonban egy lassú folyamat során idegenné, értelmezhetetlenné és veszélyessé válik Schreber számára. A vibrációban érzett megrendülés, sokk megnyitja testének felületét. A nyitottságban megszűnnek addigi referenciapontjai, világ összeomlik. Schreber szó szerint „üresnek” érzi magát belülről. Leírása szerint nincs gyomra, nincs tüdeje, húgyhólyagja,

³⁸ A nemi identitás csak a fejlődés egy későbbi szakaszaiban differenciálódik. Azaz a freudi felfogás szerint az nem természettől adott, sokkal inkább a társadalmi konvenciók és a szocializáció következménye.

³⁹ A lacani tükör-stádiumban szintén a tükör az, ami elősegíti az énképződést.

⁴⁰ Freud 1919-es kísértetiesről szóló tanulmányában foglalkozik az unheimlich érzésével. Ezt ő mindazon tudattalan tartományok gyűjtőfogalmaként használja, melyek a szorongásokban, neurózisokban, pszichózisokban értelmezhetetlenül törnek fel. Azért kísérteties, a normális érzékelésbe beilleszthetetlen tapasztalat, mert ezen keresztül az addig megszokott környezet, lélettért értelmezhetetlenné és ezért idegenné válik. Ugyanez igaz Schreber testpercepciójára is.

nyelőcsőve szakadt, bordái töröttek, evés közben az étellel együtt néha gégéjének egy-egy darabját is lenyeli. Azaz az alakulásban levés során szervek nélküli testté válik. A változás második szakaszában megjelenik Isten, aki megszabadítja szenvedéseitől. Az iránta érzett szexuális vágy újrendezi a világ struktúráját. Schreber ebben már képes magát stabilizálni, úgy mint isten élvezetének tárgya, s az átalakulás végeredményeként mint nő.

Schreber először küzd a növé válás, az organizáció ellen. A feszültség a vágy-gép által termelt folytonos áramlás és a formátlan, szervek nélküli test közt húzódik. Egy ponton túl képtelen tovább küzdeni kísértetiessé és idegenné váló teste ellen. Hagyja, hogy az átalakító „isteni sugarak” beléhatoljanak és átengedi magát a transzformációnak. Ennek hatására a test feszültségei kioldódnak. Eközben, mintegy mellékhatásként, gyönyört érez. Új szubjektuma ebben az élvezetben születik meg.

A VÁGY MŰKÖDÉSÉNEK HARMADIK SZINTJE: A FOGYASZTÁS

A szubjektum a vágyó-gépek harmadik mechanizmusához, a fogyasztáshoz tartozik. Ennek leírásához először az érzékelés és gyönyör fogalmát kell tisztázni. Az affektusok, vagy érzetek – Deleuze és Guattari a tiszta minőség fogalmával jellemzik – azon a ponton, ahol eléri a szervek nélküli test felületét, feszültséget képeznek. A feszültség akkor egyenlítődik ki, mikor a test befogadja az affektust és a felgyülemlett energia kisül. Ezt jelenti a fogyasztás⁴¹ vagy befogadás mechanizmusa. Az érzetek fogyasztása a szervek nélküli testet differenciálni kezdi. Formátlan belseje a felületen megjelenő érzet köré csoportosul. Az érzet hatására tehát automatikusan valamilyen szervezettség lesz úrrá rajta. Az affektus minőségétől függően különböző helyeket és szinteket alakít ki a testben, ami organizálja (ez azonban még mindig nem egyenlő a szerves testtel, az organizmussal, Deleuze-ék ezért ezt a stádiumot a tojás belsejének tagolt, de nem élesen elválasztott struktúrájával azonosítják).

Az érzéki befogadás, fogyasztás egy automatikus mechanizmus, ami kiegyenlítődést eredményez, és nem szándékolt, mellékes örömhöz juttatja a testet (autoerotikus élvezet). Az érzeteknek és a gyönyörnek szüksége van egy alanyra, ezért születik meg a szubjektum, de csak mint a fogyasztás automatizmusának mellékterméke. Ezért ez a szubjektum nem a folyamat középpontja, hanem annak perifériáján kap helyet. Decentralizált s még identitás, szubsztancia,

⁴¹ A fogyasztás tehát itt az érzetek befogadásával egyenlő, nem a szó hétköznapi értelmével. Azaz nemcsak a táplálékfelvétel értendő alatta (bár az lehet egy esete, amikor az éhség feszítő szükségletének nyomását egyenlíti ki), hanem sokkal inkább a látás, hallás, tapintás, hő felvétele, leadása...stb. azaz azok a mechanizmusok melyekben a külső ingerek kölcsönhatásba lépnek a testtel.

és realitás nélküli Én. Ez a szubjektum inkább nevezhető az „Én birtoklok,” Én érzek,” Én vagyok,” mondatok alanyának. Ebből az is következik, hogy nemcsak a kellemes érzetek rejtenek gyönyört, hanem éppúgy a fájdalom és a szenvedés is, mert minden érzet alkalmas az önérzékelésre és az ebből fakadó önélvezetre.

Az érzékelés a deleuze-i filozófiában átváltozást – a mássá válás értelmében – is jelent. Minden befogadás, fogyasztás, egy új szubjektumot eredményez. A mechanizmus a burjánzáshoz hasonlítható. Az így születő sokaságot a kielégülés és az iránta érzett vágy szervez egybe a tudattalan szintézisek harmadik formájával, a konjunktív szintézissel. Ez az összekapcsoló logikai „és”, ami nem egyezik a skizoid összekapcsoló, brikolázsoló műveletével. Azzal ellentétben már nem kapcsol össze mindent mindennel egy szétterülő és végtelen rizomatikus szerkezetben, hanem összeköt, mint egy halmaz elemeit. Csak bizonyos dolgok tartoznak bele, míg mások rajta kívül maradnak. Ezt a halmazt, mely maga a szubjektum, azonban nem szabad egy zárt, egységes egészként értelmezni. A burjánzás folytonosan felbontja, átszervezi azt.

A fogyasztás egy másik értelmezésnek is teret ad, ami a gyönyörérzetet a lacani *objet petit a*-val köti össze. Ennek alapja a vágy és a szükséglet közti különbség. A szükséglet fizikai természetű, annak kielégítésére tehát elégségesek fizikai tárgyak. A fogyasztásban ezek eléggülnek ki, ennek hatására pedig a testet feszítő fájdalom megszűnik. A kielégülés során azonban extra örömök, nem szándékolt gyönyör is keletkezik, amik nem vezethetők le a fizikai tárgyból.⁴² Azaz a szükséglet kielégülésének tetőfokán megszülető plusz öröm az, ami azonosítható az *objet petit a*-val, a vágy megnevezhetetlen tárgyával. Ez a szükségleten túli, mélyebb élvezet. A vágy hiány leírásában ez a gyönyör az, ami hiányként lép fel. A valóságban azonban ez nem hiányzik, pusztán intencionálisan hozzáférhetetlen. A szükségletet kielégítő résztárgyak a megnevezhetetlen vágy szimbólumaivá válnak, azok tudattalanul utalnak rá (így válik az anyamell az élvezet tudattalan jelévé).

⁴² Vegyük ismét a csecsemő és az anyamell példáját: a gyermekben fellép az éhség érzete, az ennek kielégülését szolgáló tárgy az anya melle és teje, a szopás közben azonban fellép a plusz élvezet. A gyermek tudattalanjában emiatt válik le a mell mint rész-tárgy az anyáról. Ettől kezdve a mell nem az anyára (mint egészre) utaló jel, hanem a plusz öröme. Ettől a mell kettős tárggyá válik: a szükséglet kielégítésének tárgya és az extra élvezet, a mélyebb gyönyör jele. Ezzel kettős realitást is képez. A csecsemő rákapcsolódik az anyamellre mint résztárgyra. A mell a szükséglet objektuma, de a szopás plusz élvezetében az objektumból annak jelévé transzformálódik, egyben egy mélyebb realitás jele az aktuális mögött, ami már nem kapcsolatos többé a kielégülő szükséglettel. Ez a mélyebb realitás az, ami nem konkrét tárgyhoz vagy személyhez kötődik, és ami nem eléggülhet ki bármikor, mivel szándéktalan módon, váratlanul lép fel.

A szubjektum a szükséglet vagy igény kielégülésében bukkan fel, de mint egy azon túlmutató plusz.⁴³ A szükséglet kielégítésében felleli önmagát, mint élvezni képes alanyt, élvezete egyben önélvezet is. E váratlan élvezet vágya köré szerveződik az én és egész világa. Ez a vágy rendezi egységgé a szubjektumot térben és időben.

A plusz élvezetben születő szubjektum azonban még mindig nem egy stabil és mozdulatlan identitás. A vágy azért lehet a létezés motorja, azért kreatív és teremtő, mert míg a szükséglet kielégülése egy nyugalmi állapotot eredményez, a gyönyör továbbmozdulásra, további gyönyörök keresésére készíti. A vágy szubjektumának mozgástere végtelen, bármerre mozdulhat kielégülés után kutatva, környezetét ennek szellemében folyamatosan deterritorializálja,⁴⁴ azaz a kielégülés szempontjából legalkalmasabb módon szervezi át, újra és újra.⁴⁵

ÖDIPALIZÁCIÓ ÉS SKIZOANALÍZIS

Térjünk vissza Schreber bíró esetének két olvasatához, és ahhoz az analízis kritikához, melyet az *Anti-Oedipus* ezen keresztül megfogalmaz. Mindkét elemzés a szubjektum helyzetére világít rá. Freud diagnózisában a paranoid-skizofrénia genezisének a családi kapcsolatokra vezeti vissza, ami – elsősorban neurotikusoknál alkalmazott – terápiás eljárásának általános tendenciája. Az ember vágyai e szerint az ödipális-háromszögben (apa-anya-gyerek) kapnak megalapozást. A pszichológia ezért a tünetek mögött meghúzódó apát és anyát keresi és vonja kérdőre. A páciensnek ez alapján pozicionálnia kell magát a nukleáris család viszonyrendszerében, elfoglalnia helyét egy „családi portréban,” belemerevíteni magát egy mesterséges szituációba.

⁴³ Az élvezet tehát nemcsak a kielégülés, hanem maga az azt megelőző kutató folyamat, amely felleli a szükséglet kielégítésének forrásait. Például a gyermek szopás közben nem pusztán azt élvezzi, hogy megszűnik éhsége, vagy hogy kontaktusba lép az anyával, hanem magát a szopási folyamatot.

⁴⁴ Deleuze itt használja először a de- illetve reterritorializáció fogalmait, melyeket későbbi munkássága során újabb és újabb jelentésrétegekkel párosulnak. A deterritorializáció az a gyakorlat, melyben egy személy vagy csoport tagjai környezetük szokásrendszerét, kulturális adottságait, fogalmait stb. újraértelmezik a számukra legmegfelelőbb módon és abból egy új gondolkodási struktúrát hoznak létre. Ez a vágy vagy a gondolkodás kreatív, teremtő munkája. Ezzel szemben a reterritorializáció a készen kapott körülményekhez való alkalmazkodás. E szerint például az a nő, aki a családja, társadalma, vagy a média által sulykolt nőiség-képhez próbál alkalmazkodni – pl. viselkedésében, öltözködésében, vágyaiban – az a reterritorializáció áldozata lesz. Ezzel szemben a drag queenek (a szórakoztatóiparban dolgozó transzvesztiták) a konvencionális nőiség-képet karikírozzák ki azzal, hogy túlhangsúlyozzák annak attribútumait. Ezzel deterritorializálják és újraalkotják a nő fogalmát saját vágyaik felől.

⁴⁵ Deleuze és Guattari Lacan kapcsán rávilágítanak, hogy pszichoanalitikus modelljének két nagy újítása az *objet petit a* és a *Nagy Másik*. Az utóbbi egy olyan lélektani modell, melynek középpontjában valóban a hiány áll, az előbbi azonban összhangban áll az *Anti-Oedipus* vágyértelmezésével.

A pszichoanalízis alanya tehát csak a családon keresztül válhat szubjektummá, ez az általános viszonyrendszer azonban egy merev, nonproduktív alannyá redukálja.⁴⁶

Az analízis ezzel a gyárként funkcionáló, produktív tudattalanból egy olyan színpadot csinál, melyen reprezentálhatja az ödipális-konfliktust. Ez a tudattalan színház azonban csak önmaga kifejezésére képes az álmokon, hallucinációkon, tüneteken keresztül. Az analitikus pedig ahelyett, hogy a páciens a saját vágyairól kérdezné, családi kapcsolatait kéri rajta számon. Deleuze és Guattari hangsúlyozza, hogy a tudattalan alapvetően árva, és a valóságban a gyermek fejlődését születésétől fogva számtalan, nem csak a családhoz köthető tapasztalat övezi. Ezzel nem a szülők fontosságát kérdőjelezi meg, pusztán csak átértelmezi azok helyét és funkcióját a tudattalanban, a vágyó-gép termelésében. A szerzőpáros ennek igazolására ismét egy Artaud idézetet hoz fel:

I remember that ever since I was eight years old, and even before that, I always wondered who I was, what I was, and why I was alive; I remember that at the age of six, on a house on the Boulevard de la Blancarde in Marseilles (number 29, to be precise), just as I was eating my afternoon snack.—a chocolate bar that a certain woman known as my mother gave me.—I asked myself what it meant to exist, to be alive, what it meant to be conscious of oneself breathing, and I remember that I wanted to inhale myself in order to prove that I was alive and to see if I liked being alive, and if so why.⁴⁷

A gyermek saját egzisztenciára vonatkozó kérdése talán kapcsolatban áll azzal a „nővel, akit anyjaként ismer,” talán nem, a lényeg nem ez, hanem tudattalanjának termelő processzusa, az ebben létrehozott rész-tárgyak⁴⁸ és a tapasztalatok sokasága közti közbjáték, ami a szubjektumot folytonosan alakítja.

Az ödipusz-komplexus csak arra alkalmas, hogy egy hiányt projektáljon a szubjektum belsejébe. A vágy mint hiány felfogása ezzel megkettőzi a valóságot: egy fizikai valósággá, melyből hiányzik a vágy tárgya és a pszichikai valósággá, ahol a beteg csak fantáziákban, álmokban és tévképzetekben hozza létre ezeket mint elképzelt vágy-tárgyakat. Ebben a viszonyrendszerben a vágy pusztán szükségletté fokozódik le, az analízis által felkínált

⁴⁶ Freud épp azért nem tudott mit kezdeni a skizofréniával, mert már eleve feltételezett egy olyan rögzített Egót, ami a pszichózisban nem létezik. Ez egy olyan rögzített egó, amely az ödipális-háromszög apa-anya-gyerek hármas viszonyrendszeréből születik. A pszichoanalízis a skizofrént épp abba a viszonyrendszerbe akarja visszaírni, melyből az szökni próbál. Az orvosi gyakorlatban jellemzett skizofrén tehát egy mesterséges személy.

⁴⁷ DELEUZE-GUATTARI, 1983. 52. → Proust

⁴⁸ A rész-tárgy deleuzei koncepciója összefüggésbe hozható korábbi, Proustról írt tanulmányával. E szerint az emlékezet jeleinek érzéki szintjén bármi felidézhető tárggyá válhat. Ezek az érzéki jelek azonosíthatóak az *Anti-Oedipus* rész-tárgy fogalmával.

szubjektum pedig az eredetileg többletként létező vágyó-gépből hiánylénnyé válik. Ezt a folyamatot nevezi az *Anti-Oedipus* ödipalizációnak.

Az ödipalizáció két hatást fejt ki: egyrészt lekorlátozza a személyes vágyakat, másrészt – univerzalizálhatósága révén – kiterjeszti magát a társadalom egészére, totalizálja az ödipális-helyzetet. A komplexus azonban korántsem nevezhető általánosnak, sokkal inkább tükrözi a felvilágosult Európa kulturális hagyományaira épülő nukleáris polgári család gyermekét. Ahogy a szerzőpáros fogalmaz, Ödipusz egy modern zsarnok, aki a 19. századi morálon alapuló családi közeget kapcsolja hozzá az örülethez. A pszichoanalízis ezt a viszonyrendszert totalizálja tértől és időtől függetlenül minden társadalom és minden kor szubjektumára.⁴⁹ Az univerzalitás igénye egyben azt is feltételezi, hogy ez a családi berendezkedés természettől adott, tagjai globális személyek, lelki életük eseményei pedig egy kronologikus, narratív sorba rendezhetőek.

Az analizált szubjektum identitása ennek köszönhetően lehet koherens és statikus, ami a totális ellentéte a vágyó-gép harmadik, konjunktív szintézise során képződő mobilis szubjektumnak. Deleuze és Guattari szerint az ödipalizáció a társadalmi elnyomás kortárs formája, a pszichoanalitikus mozgalom pedig terror. A pszichológia az elfojtást teszi lényegivé, arra tanít, hogy legbensőbb vágyaink bűnösök, illetlenek és perverzek, ezért már gyermekként, csírájában el kell fojtanunk azokat. Így válhatunk engedelmes testekké, akik elfogadják a politika és a piac által felkínált korlátozott lehetőségek rendszerét.

A pszichoanalízis kritikája egy szélesebb körű rendszerkritikába fut ki. A vágy hiány felfogása és az ebből következő ödipális-háromszög mögött meghúzódó célrendszer – Deleuze és Guattari szerint ugyanis – a kapitalizmus. A pszichiátriai gyakorlat e szerint látenszen arra irányul, hogy fenntartsa annak fogyasztásorientált társadalmi berendezkedését.

The deliberate creation of lack as a function of market economy is the art of a dominant class. This involves deliberately organizing wants and needs amid an abundance of production; making all of desire teeter and fall victim to the great fear of not having one's needs satisfied; and making the object dependent upon a real production that is supposedly exterior to desire (the demands of rationality), while at the same time the production of desire is categorized as fantasy and nothing but fantasy.⁵⁰

⁴⁹ Maga Freud is, abszurd módon, egyenlőséget tett a rég letűnt törzsi társadalmak embere és a modern kor individuuma közt. (pl. *Totem és Tabu*)

⁵⁰ DELEUZE-GUATTARI, 1983. 30.

A kapitalizmus termelési mechanizmusa, a szerzőpáros szerint, alapvetően nem negatív, sőt, processzusa során képes felszabadítani a vágyakat, mivel a skizofrén termelési módhoz hasonló. Minden területen jelen lévő túltermelés, ami felbontja az addigi társadalmi, gazdasági kódokat, helyükön pedig újakat hoz létre, azaz deterritorizál. A kapitalista politikai berendezkedés azonban nem áll meg itt. Attól válik károssá, hogy saját céljainak megfelelővé alakítja a folyamatot, ezen keresztül irányítva a tömegeket. Új igényeket teremt ugyan, de ezeken keresztül csapdába ejti és átprogramozza a személy saját vágyait. Azaz a deterritorizációt követően azonnal reterritorizálja azt és hiánnyá alakítja. A piac új, realitás igénytel nem bíró vágyakat teremt, s amikor az ember fogyaszt, ezeket a nem létező vágyait elégíti ki, ezzel tudattalanul tartva fenn a politikai-gazdasági struktúrát. Azaz a kapitalizmus vágyainkat zsákmányolja ki.

A vágy eredeti áramába való visszahelyezkedés, pontosabban az erre kidolgozott gyakorlat az, amit Deleuze és Guattari skizoanalízisnek nevez. Ez egy, a pszichoanalízis kritikájából fakadó „materialista pszichiátriai eljárás”, melyben egyszerre vannak jelen olyan elemek mint a lacani analízisből vett strukturalista nyelvészet, Marx történelmi materializmusa vagy a nietzschei morál kritika. A szubjektum úgy tud visszatérni saját vágyaihoz, ha újra bekapcsolódik a vágyógép szintjén tapasztalt, minden irányba végtelen áramlásba. Ha megnyílik az Ego zárt szubjektum-felfogásából a fenti modellen alapuló, elnyomásoktól mentes és határtalan tudattalanja felé. Ahhoz, hogy fel tudjuk szabadítani vágyainkat, azaz deterritorizáljuk a kapitalizmus alól, elsőként mentesítenünk kell a tudattalant a család kizárólagosságától. Az ödipális modellben az Én a szülőkkel alkotott viszonyrendszeren alapszik. Ezért a skizoanalízis kérdése az, hogy hogyan választhatom el magam a másiktól, a bennem élő anyámtól és apámtól (szemben például a filozófiával, fenomenológiával, melynek egyik legfontosabb kérdése, hogy hogyan kerülhetek kapcsolatba a másikkal).

A skizoanalízis a marxi filozófia alapján az élet minden területén felmutatja a termelés logikáját, pontosabban a termelés, elosztás, fogyasztás hármását (ahogy azt a tudattalan modelljénél is láthattuk). Ezzel kérdőjelezi meg az eleve adott princípiumok és igazságok létét. Ha a valóság termelés és termékek összefonódó rendszere, akkor a szubjektum annak minden pontján bekapcsolódhat a folyamatba és újraalkothatja saját realitását, deterritorializálhatja azt. Azaz a freudi pszichoanalízis neurotikus lelki életre alapozott intézményesült eljárását a skizoanalízis a skizofrén alakjára mint termelő mechanizmusra cseréli. A kapitalizmus kódjainak megtöréséhez át kell értelmezni a készen felkínált struktúrákat (pl. család, állam, történelem) és a helyükön új és egyéni formációkat kell létrehozni.

ÖSSZEGZÉS

Deleuze és Guattari kritikája több szintű. A vágy hiányértelmezésén keresztül a pszichiátriát, a pszichiátrián keresztül pedig a kapitalizmust bírálják. A szerzőpáros azonban nem morális és etikai okokból marasztalják el az uralkodó gazdasági berendezkedést. A *L'Anti-Oedipe*, bár rendszerkritika, de nem klasszikus értékítélet a kapitalizmus felett, sokkal inkább egy azon túlmutató, pragmatikus filozófia program.

A vágyak felszabadításának politikai tétje van. A készen kapott értékek és vélemények elfogadása, a gondolkodás és kritika hiánya az embert egy passzív létezésbe veti vissza. A kapitalizmus nem önmagában rossz, pusztán felismeri és kihasználja a passzív attitűdben rejlő lehetőségeket. De nem ez az első és utolsó olyan politikai rendszer, ami ezt kihasználva hódít teret. Elég csak Hannah Arendt náciizmusról és totalitarizmusról alkotott elképzeléseire visszagondolni. A diktatórikus berendezkedéseket a kritikai hozzáállás és a gondolkodás hiánya tudja fenntartani. Ez a gonosz banalitása.

Folyamatosan kritika alá kell vonnunk valóságunkat, hogy aztán alakítani, deterritorizálni tudjuk azt. Ezért tulajdonít nagy jelentőséget a *L'Anti-Oedipe* – Marxhoz hasonlóan – például a forradalmaknak, mint a deterritorializáció egyik alapmodelljének. A forradalom során egy tömeges vágy képes leszámolni az addigi valóságstruktúrával, politikai berendezkedéssel, hierarchiával, és a régi helyén új intézményrendszereket, társadalmi viszonyokat, fogalmakat teremteni. A gyakorlat azonban nemcsak az ilyen kitüntetett társadalmi eseményekre, hanem az élet minden területére vonatkozik.

A skizofrén séta a szabadban épp ezért jobb modell, mint az analitikus kanapéján való passzív fekvés, mert ez szinkronban van az ember eleven működésével. Jobb az élet áramló dinamizmusába bekapcsolódni, mint holttestként feküdni egy orvos boncasztalán. A vágyak felszabadításának lényege, hogy az ember visszahelyezze magát az élet áramába, ahelyett, hogy a külső körülményeknek és hatalmi berendezkedéseknek kiszolgáltatva, egy illuzórikus szubjektumhoz alkalmazkodva szorongjon.

BIBLIOGRÁIA

ARISZTOTEELÉSZ, 2006. *Lélekfilozófiai írások*. Akadémiai kiadó, Budapest.

BNO-10 Zsebkönyv, 2004. Animula kiadó, Budapest.

DELEUZE, Gilles – GUATTARI Felix, 1983. *Anti-Oedipus – Capitalism and Schizophrenia*. University of Minnesota Press, London.

DELEUZE, Gilles – GUATTARI Felix, 1987. *A Thousand Plateaus – Capitalism and Schizophrenia*. University of Minnesota Press, London.

DELEUZE, Gilles 2014. *Francis Bacon. Az érzet logikája*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.

DELEUZE, Gilles, 1997. „Louis Wolfson; or, The Procedure.” In *Essays, Critical and Clinical*. University of Minnesota Press, Minneapolis. 7-21.

DERRIDA, Jacques, 1994. „A struktúra, a jel és a játék az embertudományok diskurzusában.” In *Helikon* 1994/1–2.

HELLER Ágnes, 1998. „1968 – Prelúdium a posztmodernhez.” In *Lettre* 1998. ősz.
<http://epa.oszk.hu/00000/00012/00014/01hell.htm> (2014. 12. 15.)

FOUCAULT, Michel, 2004. *A bolondság története a klasszicizmus korában*. Atlantisz könyvkiadó, Budapest.

FOUCAULT, Michel, 2000. *Elmebetegség és pszichológia. A klinikai orvoslás születése*. Corvina kiadó, Budapest.

FREUD, Anna, 1994. *Az én és az elhárító mechanizmusok*. Animula kft., Budapest.

FREUD, Sigmund, 1991. *A halálösztön és az életösztönök*. Múzsák kiadó, Budapest.

FREUD, Sigmund, 2011. *Az ősválami és az én*. Hermit kiadó, Budapest.

FREUD, Sigmund, 1985. *Álomfejtés*. Helikon kiadó, Budapest.

FREUD, Sigmund, 2008. *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. Gabo kiadó, Budapest.

FREUD, Sigmund, 1995. *Három értekezés a szexualitásról*. Kötet bt., Budapest.

FREUD, Sigmund, 2001. „A kísérteties.” In *Sigmund Freud művei IX. – Művészeti írások*. Filum Kiadó, Budapest.

FREUD, Sigmund, 1982. „Rossz közérzet a kultúrában.” In *Sigmund Freud: Esszék*, Gondolat kiadó, Budapest. 329-405.

FREUD, Sigmund, 2011. *Totem és tabu*. Hermit kiadó, Budapest.

KLEIN, Melanie, 1999. „Tanulmány az irigységről és a halálról.” In *A szó előtti tartomány*. Akadémia kiadó, Budapest.

LACAN, Jacques, 1993. „A tükör-stádium mint az én funkciójának kialakítója, ahogyan ezt a pszichoanalitikus tapasztalat feltárja számunkra.” In *Thalassa* 1993/2. 5-11.

LACAN, Jacques, 2001. *Écrits – A selection*. Routledge Classics, London.

LACAN Jacques, 2001. *Le Séminaire, livre VIII : Le transfert*. Le Seuil, Párizs.

LACAN Jacques, 1994. *The Four Fundamental Concepts of Psychoanalysis*. W. W. Norton & Company, New York.

LACAN Jacques, 1990. "Introduction to the Names-of-the-Father Seminar." In *Television: A Challenge to the Psychoanalytic Establishment*. W. W. Norton & Company, New York.

La METTRIE, Julien-Offray de, 1981. „Az ember-gép.” In *La METTRIE: Filozófiai művek*. Akadémiai kiadó, Budapest. 395-457.

SCHREBER, Daniel Paul 2000. *Memoirs of My Nervous Illness*. New York Review of Books, New York.

SEREGI Tamás, 2013. „Deleuze és Kafka.” In *Aspecto* IV/1. 87-128.

The Deleuze Dictionary – Revised Edition, 2005. Szerk. Adrian PARR. Edinburgh University Press, Edinburgh.

OLAY Csaba – ULLMANN Tamás, 2011. *Kontinentális filozófia a XX. században*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.

PLATÓN. *Lakoma*. <http://mek.oszk.hu/06100/06151/06151.htm#19> (2014. 12. 15.)

ZIZEK, Slavoj, 2007. *How to read Lacan*. W. W. Norton & Company, New York.